

«ДЫРДОМ» ВІД ГІНДУКУШУ ДО БРИТАНСЬКИХ МОРІВ (з приводу студій відомої білоруської славістки-етимолога Р. М. Козлової)

Бушаков В. А.

Прикро спостерігати в деяких сучасних публікаціях з ономастики та етимології тенденцію використовувати лише на підставі випадкової звукової схожості, як довідні паралелі до слов'янських чи балтійських географічних імен, тюркізми з ойконімії, оронімії та гідронімії степової частини України та Криму. В таких роботах простежується, беручи до уваги посилання, явний вплив розвідок з етимології та ономастики білоруського лінгвіста Р. М. Козлової, в яких неслов'янські (тюркські, фінно-угорські, іранські, германські, балтійські, фракійські, іллірійські) ойконіми, ороніми, гідроніми, етноніми, антропоніми та апелятиви шляхом маніпулювання фонетичними змінами з легкістю тлумачаться як слов'янські. Р. М. Козлова огулом залучає до слов'янського фонду географічні назви зі споконвічних земель іншомовних етносів Європи, Сибіру, Кавказу та Середньої Азії, вважаючи що ті, первісно нібито слов'янські, були германізовані, балтізовані, фінізовані, іранізовані, тюркізовані, хоча насправді вони є органічними у місцевому топонімічному контексті й достовірно етимологізуються з відповідних мов. Ось такий етимологічно-топонімічний експансіонізм, спричинений нехтуванням надбаннями історії, археології, антропології, географії, етнографії, індоевропеїстики, тюркології, іраністики, фінно-угрознавства, балтистики та германістики. Аналізуючи різні праслов'янські словникові гнізда з дериватами та континуантами, вчена механічно, гамузом залучає до них неслов'янську онімну та апелятивну лексику і робить неадекватні висновки, що Аскольд і Дір були слов'янами, а варяги-руси – «руськими», проголошує слов'янами далматів і дарданів, сарматів, аланів, ютів, прусів, ятвягів, лівів, булгар, кипчаків та калмиків, відмовляє в автотонності литовцям і латишам, фінським народам.

1987 року в журналі «Мовознавство» була опублікована стаття Р. М. Козлової «Про походження деяких оронімів Карпатського ареалу (*Карпати, Горгани*)», в якій древній оронім *Καρπάτης ὄρος* Клавдія Птолемея (після 83 – після 161) пояснюється як праслов'янське **кърпать(ь)* 'з вигинами, виступами, гористий,

нерівний' і робиться висновок: «Отже, назва *Карпати* < **Корпати* є лексикалізованою формою множини прикметника ***кърпать** (*Карпати* – мн. – система гір) – похідного з суфіксом **-at-** із значенням ‘такий, що має зовнішню ознаку, названу мотивуючим словом’» [Козлова 1987, 57–58]. Албанське **карпë** ‘скеля’, з яким пов’язують оронім *Карпати*, авторка вважає запозиченням зі слов’янських мов і навіть не згадує про острів Карпатос (*Κάρπαθος* ~ *Κάρπαθος*) між Критом і Родосом чи дакійське плем’я карпів, з іменем яких, можливо, й пов’язана назва Карпатських гір. Як побачимо далі, Р. М. Козлова найбільше полюбає етимологічні вправи із праслов’янськими коренями, що містять сонорні **r** та **l**, бо ті породжують багато варіантів кореня, до яких за випадковою звуковою подібністю можна підібрати численні неслов’янські оніми та апелятиви й «ничтоже сумняшеса» оголосити їх слов’янськими.

На підтримку своєї гіпотези Р. М. Козлова наводить численні лексеми з різних слов’янських мов, пов’язані з реконструйованими нею праслов. ***коррь** / ***skorрь**, які виводяться з індоєвропейського *(**s**)**ker-** ‘гнути, згинати; крутити вертїти’: «це утворення з детермінативом **-p-** від основи ***kr-** / ***skr-**, кореневий вокалізм якої представлений ступенем редукції» [Козлова 1987, 59].

Назву хребта *Горгани*, в якому відбитий орографічний термін укр. **горган** ‘гірська вершина’, запозичений з румунської мови [Габорак 2004, 54], Р. М. Козлова пояснює з праслов. ***gorganь**, що членується на кореневу морфему ***gorg-** та афікс **-ань** [Козлова 1987, 60]. Румун. **gorgan**, як і українське **курган**, можливо, походить від тюркського **qurġan** ‘укріплення’.

Ю. О. Карпенко заперечує слов’янську етимологію ороніма *Горган* (множина вживається в науковій літературі) Р. М. Козлової, яка оминула проблему проривного **r** у цій назві, і вважає побудовану нею структуру праслов. ***gorg-ань** (і.-є. ***ger-** ‘гнути, крутити’) дуже сумнівною. Лексема *Горган* – типовий карпатизм: в Українських Карпатах відомо близько десятка гір з такою назвою, у Румунії – 12 [Карпенко 2005, 64]. Слов’яни називали Карпати просто *Гори*, іноді з означенням *Угорські*. В українському фольклорі назва *Карпати* з’являється лише в коломиїках, що належать до наймолодших фольклорних жанрів, тому, на думку Ю. О. Карпенка, «назва *Карпати* взагалі не мала мовної безперервності, а була поновлена книжним шляхом географами, які по-

любили відбивати на картах назви, вилучені з Птолемея. Якраз авторитет Птолемея й спричинився до того, що ми нині називаємо цей гірський масив *Карпатами*, а не *Бескидами* чи як інакше» [Карпенко 2005, 68]. Академіку Ю. О. Карпенку належить монографія «Топонімія Буковини» (К., 1973), збираючи матеріал до цієї праці, він обійшов усі буковинські села.

«Відновлений» Р. М. Козловою праслов'янський корінь ***кърр-** 'вигин, кривизна' [Козлова 1997, 70] С. О. Вербич використовує для пояснення карпатського ороніма *Киприна* (**Кирпина* < ***къррина**) як вмотивованою ознакою 'вигнутості' [Вербич 2005, 17–18] – дивна мотивація як для ороніма.

Р. М. Козлова конструює абстрактне слов'янське гідронімне гніздо ***Тълм-**, до якого, крім явно фінських численних потамонімів *Тойма* в басейнах Півн. Двіни та Волги, залучає (укр.!) *Талма́* – струмок на схилах Бабуган-яйли в Криму [Словник гідронімів України, 553] [Козлова 1998, 102–103]. Не все так елементарно, як подає вчена, вирвавши гідронім з топонімічного контексту і тим порушивши головний принцип наукового дослідження – системність. По-перше, повна назва цього тюркського гідроніма – *Талма-чокрак* (крим.-тат. **çoqraq** 'джерело'), а, по-друге, з дієсловами **tal-** 'стомлюватися, зморюватися, приставати, знемагати, знесилюватися; втрачати свідомість' (**talma tüáte yür-** 'ходити в самий полудень', пор. кирг. **talma** 'чорна неміч, падуча') та **dal-** 'занурюватися, пірнати; забуватися, починати дрімати, упасти в забуття, забутися' пов'язані декілька кримських географічних назв: – *Талма-чокрак* [*Talma! çoqraq* 'Джерело Не занурюйся!'] на горі Бабуган (можливо, назва джерела пов'язана з назвою дороги *Талма-богаз* [*Talma boğaz* 'Гірський прохід, який знесилює'], що веде на Яйлу з Біюк-Ламбата), *Талхан-чокрак* [*Talqan çoqraq* 'Джерело, що занурюється' або 'Джерело, що пристає'] на горі Чатирдаг, пор.: джерело *Тала-чокрак* [**Talaq çoqraq*] в яру *Тала-дере* біля гори Уч-Таш, а також **talqan** 'толокно' [Бушаков 2001, 14]. Назви від **tal-** можуть бути вмотивовані крутим підйомом на Бабуган-яйлу. Назву півострова *Тамань*, де при дивовижних обставинах було знайдено горезвісний Тмуроканський камінь, Р. М. Козлова пояснила так: ***Тълмань** > **Томань* > *Тамань* «в результаті абсорпції плавного л» [Козлова 1998, 103]. Хоронім *Тамань*, ймовірно, походить з адигейського **темán** 'плавні' або тюрк. **taban** 'підощва', пор. кирг. **таман** 'підощва (ноги,

взуття)’, ‘дно (ріки, озера і т.п.)’ (див. [Шагіров 1977, 70]) і до древньої *Таматархи* Костянтина Багрянородного не має відношення.

У статті «И.-е. *(s)kel- ‘гнуть, сгибать; крутить, вертеть’ в славянской гидронимии. II» Р. М. Козлова виявляє слов’янські гідроніми з основою ***klg-** > ***кълг-** // ***kl’g-** > ***цьлг-**, утвореною детермінативом **-g-** від і.-е. *(s)kel- [Козлова 1997]. Якщо оронімам *Карпати* та *Горгани* дослідниця присвятила статтю, то надалі за єдиним сценарієм до відповідних абстрактних «етимологічних чи генетичних гнізд» з їхніми «дериватами та континуантами» вона залучає не тільки слов’янську, але й угро-фінську, тюркську та іранську онімну й апеллятивну лексику. У названій статті до гідронімічного (й ширше – ономастичного) гнізда ***Кълг-** авторка включає затоку (русск.!) *Кълга* – частина Фінської затоки в Естонії, острів *Колгостров* в Онезькому озері, затоку *Калгалакша* в Кемському повіті Архангельської губернії – явно фінські найменування, а також село в Мелітопольському повіті Таврійської губернії і річку *Калга́*, що впадає в Азовське море – безумовні тюркізми: «Калга (*Филлимоновка*) при балке Канджагалы» [Список 1865, № 991]. *Калга́* є стягнутою формою гідроніма ***Qancilga** ‘Кривава балка’, вмотивованого кольором глини. Р. М. Козлова вважає гідронім *Калгалакша* «освоенным финно-угорским населением с помощью присоединенного апеллятива» – *Калга* (< ***Кълга**) + карельське **lakši** ‘затока’ [Козлова 1997, 97], але порівняйте цю і вищеназвані північні назви з апеллятивами саам. **kealg**, **kealgan** ‘ягельник, місце, придатне для випасу оленів’, фін. **kolkka** ‘кут’, ‘окраїна’ (> рос. **кулига** ‘частина сінокісного луку, що вклинюється в ліс, чагарник’ [Мызников 2003, 238]), ест. **kolgas**, **-ka** ‘глухий закуток’, ‘глушина’, фін. **kallio** ‘скеля’ (> рос. **кальга** ‘кам’янисте узвишшя’ [Мызников 2003, 225]). А далі все просто: (1) сонант **-l-** реалізується в **ол**, **ал**, **ул**, **ыл** > **ил**, **эл** > **е**, (2) **л** > **в/ў** чи **л** > **ј** – «так называемое сладкозвучие» (термін *солодкозвучність* у працях Р. М. Козлової повторюється до оскоми-ни), **л** > **н**, і маємо апофонічні варіанти *Койг-*, *Кайг-*, *Куйг-*, *Кыйг-* > *Кийг-*, *Кэйг-* > *Кейг-*, *Конг-*, *Канг-*, *Кунг-*, *Кынг-* > *Кинг-*, *Кэнг-* > *Кенг-*, під які при бажанні за співзвучністю можна підверстати будь що, навіть ім’я кінематографічної велетенської мавпи *King-Kong*! Російським стає естонський ойконім *Колгы*, марійський *Конганур* – «русское название, адаптированное финно-угорским

етносом (марийцями) с помощью присоединения апеллятива **нур** ‘поле’», назви (озеро) *Конгозеро* в Архангельській губ., (село) *Конгозеро* в Карелії [Козлова 1997, 99] (пор. терміни **конга**, **конда**, **хонга** [Мурзаев 1984, 287–288, 596]). І таким адаптованим інородцями слов’янським назвам «несть числа»! Сюди ж залучаються архангельські, вологодські чи олонецькі діалектизми фінно-угорського походження [Козлова 1997, 99], а також тюркізм рос. **кумган** і укр. **кунган** (вид посуду) з поясненням, що татар. **кумган** є запозиченням в сусідні тюркські мови усним шляхом з південноросійських діалектів [Козлова 1997, 104]. Писати статтю для заперечення кожної подібної нісенітниці? Неупередженому читачеві порадимо зазирнути в етимологічні словники слов’янських і тюркських мов!

Зупинімося на основі ***ььlg-**, до якої за вуха притягнуто урумські назви Надазов’я, помічені Р. М. Козловою укр., бо вилучено їх зі «Словника гідронімів України»: притока Кальміусу *Адаман-Чалган* (‘старший чабан косив’), балки *Папас-Чалган* (‘піп косив’), *Адаман-Чалган-Тарама*, *Папу-Чалган-Тарама* (урум. **чал** ‘косити траву’ [Отин 2002]). За Р. М. Козловою, два останні ороніми «тюркизированные с помощью присоединения апеллятива **тарама** ‘балка’» [Козлова 1997, 108–109]. Хіба не можна було ще й **тарама** з його **-р-** залучити до якогось праслов’янського етимологічного гнізда?

Скориставшись розлогою – двадцять сторінок – рецензією знаного українського мовознавця В. П. Шульгача на книгу Р. М. Козлової «Білоруська і слов’янська гідронімія. Праслов’янський фонд. Т. I», звернімось до деяких з численних етимологічних одкровень дослідниці. Так, до ономастичного гнізда ***ььld-**, «випущеного з поля зору укладачами ЭССЯ та SP», гідро-, топо-, ойконімічного тощо слов’янського матеріалу віднесено арабську назву хозарської столиці *ал-Байда* (не *aj-Bajda!*) у гирлі Волги (тюрк. *Итіль*), етимологія якого свідчить, «що північне узбережжя Каспію, як і весь район Волги, належали Русі до хазарської експансії початку VIII ст. у Прикаспій» [Шульгач 2003, 159]. Місто ал-Байда (араб. **BAUDA** ‘Біла’, від °іВ [byd] ‘бути білим’) – це швидше Самандар на Кавказі, ніж Атіль, оскільки воно за своєю назвою ідентичне Самандару (перс. ‘Білий палац’) [Новосельцев 1990, 125–127]. Сюди ж залучені будини (Βουδινοί) Геродота та Болдуїн IX Фландрський [Шульгач 2003, 160], до яких можна

було б ще додати рос. (< тюрк.) **балда** та **оболдуй** (див. [Фасмер I, 114; III, 105]).

Рос. **булгар** ‘чорна шкіра’, ‘простий сорт шкіри чобіт’ Р. М. Козловою пов’язується не зі столицею Волзької Булгарії містом Булгар, де вироблялася така шкіра, а з «дериваційним гніздом з основою ***Вьlg-**» і робиться висновок про асиміляцію тюрками волго-камських болгар-слов’ян, а етнонім *булгар* (*bolgar*) вона відповідно виводить за допомогою афікса **-арь** / **-арь** з назви ремесла – обробки шкіри, нібито головного заняття етносу [Шульгач 2003, 161]. Волзькі булгари – предки волзьких татар і чувашів – незаперечно були тюрками, а етнонім тюрк. **bulğa-** + **-r** значить ‘змішані’ або ‘заколотники’. Таким чином, назву італійського міста *Болонья* можна було б пояснювати з назви тканини *болонья*.

Апелятив рос. **болван** ‘ідол’ пов’язується з «гідронімним гніздом ***Вьlv-**», тобто тюркське походження слова відкидається – тюрк. **balaban** ‘великий, товстий’, кирг. (< іран.) **балбан** ‘силач; борець’ [Киргизско-русский словарь I, 104], крим.-тат. **пельван** < перс. **pāhlivān** ‘герой, витязь; силач, борець’ (див. [Фасмер I, 186–187; Севортян 1978, 49–51]).

До слов’янських зараховуються фракійський топонім *Δεβελτός*, з чим не погоджується і рецензент, румейський (укр. у Р. М. Козлової) гідронім *Авунда* в Криму, ойконім *Σαλδες* у Паннонії, етнонім *Σαλδησιος* в Дакії [Шульгач 2003, 162, 167, 173]. Слов’янськими у Р. М. Козлової стають згадані в руських літописах імена скандинавського походження *Инъгелдъ* та *Асмолдъ* (*Асмундъ*), а до «слов’янських дериватів» віднесено ім’я гунського вождя *Uldis* (410 р.) та ім’я онука Аттила *Мундо* [Там само, 166, 168, 170]! Згадаймо сумнозвісний роман Івана Білика «Меч Арея» (К., 1972), в якому стверджується, що літописні гуни – це слов’яни й безпосередні предки українців, а їхній легендарний цар Аттила – київський князь *Гатило*! То ослов’янимо всіх в історичному минулому, аби поляни не платили данину хозарам, не мстився їм віщий Олег, князь Ігор не потрапив у полон до поганих половців, які, як виявиться нижче, теж були слов’янами!

Рецензент «монументальних досліджень» Р. М. Козлової, праця якої «зробила б честь цілим колективам науковців», подекуди критично ставиться до її зіставлень, наприклад, щодо назви давньомордовського городища *Ош Пандо* ‘Містечко на горі’ – морд.

панда, пандо ‘гора’, але не заперечує віднесення до гнізда ***Pьld-** фінських топонімів з формантом фін. **pelto** і карел. **peldo** ‘поле’ – *Пелдо, Варши-пельда, Нем-пельда* [Там само, 172–173].

У томі другому «Білоруська і слов’янська гідронімія. Праслов’янський фонд» (див. [Шульгач 2005]) Р. М. Козлова подає етимологічні нариси по різних основах, як правило із сонорними **-l-** та **-r-**: ***Blod-/ *Bled-**, ***Vьlp-**, ***Grom-**, ***Dij-**, ***Div-**, ***Vьrt-**, ***Vьrx-/ *Vьrš-**, ***L’ub-**, ***L’ut-**, ***Sьp-/ *Syp-**, ***Gьlš-**, ***Dorg-**, ***Kьrt-/ *Skьrt-**, ***Kьrn-/ *Skьrn-**, ***Kьlpita/ *Kьlpyta**. Основи урізноманітнюються вокалізацією сонанта **-l-** > **-ьl-**, еволюцією плавного **-л-** у **-в/ў-**, **-л-** > **-j-** (солодкозвучність), переходом **л** > **п** перед **п**.

До ***Vьlp-** віднесені ойконіми *Valpsunn* (?) у Данії та *Upsalla* (?) у Швеції, хоронім *Upland* (?) у Швеції, назва острова *Вульф* у Фінській затоці (пор. нім. **Wulf** ‘вовк’), ім’я кримського хана *Султан Алп-Гірей* (тюрк. **алп** ‘велетень, богатир, сміливець’). До речі, у Швеції існують лише історична область *Upland* (швец. **upp** ‘вгору’, **uppe** ‘вгорі’, **land** ‘країна, земля’, пор. англ. **upland** ‘узгір’я) та місто *Uppsala*, а в Данії лише місто *Hvalpsund*, розташоване біля морської протоки – дан. **hvalp** ‘щенья’ (**h** перед **v** не вимовляється), **sund** ‘протока’ (**nd** вимовляється **nn**). Очевидно, що вчена підбирає топоніми з російськомовних атласів, в яких у транскрипції відповідно маємо *Упланд, Упсала* та *Вальпсунн*, тому про яку наукову етимологію тут можна вести розмову! До гнізда ***Grom-** залучено гідронім *Громокля* в басейні Півд. Бугу, численні притоки якого мають тюркські назви – тюрк. **arğamaq** ‘породистий кінь’ (звідки укр. **громак** ‘баский кінь’) + афікс **-л-**. Прозорі античні ойконіми *Δια* ~ *Dia* ‘Зевсова’ у Криму та *Διος* ~ *Dium* ‘Зевсовий’ в Македонії віднесені до основ ***Div-**, ***Dij-** з припущенням про їхню приналежність слов’янському етносу, до гнізда ***Vьrt-** – *Арманию*, згадану аль-Істахрі (X ст.), з вигаданими ***Vьrtan-i**, які ніби в ній мешкали, і залученням сюди ж вірм. *Вартан* та інд. *Вартан*, до ***Vьrx-** – древній гідронім *Орхон* у Монголії. Етнонім лівів (ест.) *liiv* (звідки *Лівонія* та *Ліфляндія*) включено до праслов’янського гнізда ***L’ub-**. За Р. М. Козловою, літописні *лібь* та *корсь* були слов’янськими за своїм генезисом етносами, що склали сучасну латиську народність і повністю втратили свою самостійність. «Слов’янські» племена лівів та куршів названо етносами, а латиську націю чомусь розжалувано до рангу

народності! А чи переймається так вельмишановна дослідниця штучних кореневих гнізд та онімів збереженням основної ознаки білоруського етносу – його зникаючої мови, як опікується уявною слов'янськістю лівів та куршів? Назва півострова *Jutland* 'Земля, країна ютів' в Данії оголошується германізованою долученням апелятива **land**, а германське плем'я ютів – слов'янами **L'utъ**, тобто *лютичами*. А раптом лютичі зовсім і не слов'яни, пор. латиське **ļaudis** 'люди' чи давньовірхньонімецьке **liut** 'народ'? Ютландський півострів ніби належав слов'янам до VI ст., а в VI ст. його захопили дани. Оскільки Британію завоювали англійці, сакси та юти, то виходить, що в англійців слов'янські корені!

В результаті псевдоетимологічних вправ Р. М. Козлова дійшла парадоксальних висновків, що балтійські мови, які вважаються найбільш консервативними з індоєвропейських, є «дітьми» слов'янських, а пруси, голядь, ятвяги були слов'янськими племенами, що гідронімія Литви та Латвії у своїй основі слов'янська, але адаптована балтійським етносом, який є вторинним на цих територіях, тобто балтійські народи не автохтони Прибалтики.

Вище вже йшлося про статтю, присвячену гнізду і.-є. ***(s)kel-** 'гнути, згинати; крутити, вертати; повертати' [Козлова 1997]. Посилаючись на відповідну рецензію В. П. Шульгача, зупинимось на сенсаційних знахідках у присвяченій Р. М. Козловою цьому гнізду книзі «Слов'янська гідронімія. Праслов'янський фонд» [Шульгач 2008]. Корінь ***(s)kel-** з улюбленим сонантом та **s-mobile** має численні континуанти, розширені детермінативами **-p-**, **-b-**, **-t-**, **-d-**, **-s-**, **-z-**, **-k-**, **-g-**, **-x-**, **-m-**, **-n-**, **-v-**, аблаутні варіанти, утворені еволюцією сонанта **l (> l, l')**, його різноманітною вокальною реалізацією (п'ятифонемний ряд), фонетичною еволюцією плавного **l** в кожному з вокальних варіантів, зміною плавного **-л-** білабіальним **в/ў**, на **ј** (через стадію **-л-** > **-л'** – солодкозвучність), асиміляцією **-л-** в **-н-** в основах з дентальними детермінативами, асиміляцією плавного **-л-** в лабіальні (**-л-** > **-м-**, **-л-** > **-в-**) в основах з лабіальними детермінативами, абсорпцією плавного, метатезою. Ось безліч варіантів, під які можна підібрати не лише слов'янську лексику, а також балтійську, фінно-угорську, іранську, германську, тюркську тощо! Так, стверджується, що тюркські народи ніби запозичили у слов'ян слова **qaban**, **qaptan**, **çoban**, **qolçaq** 'рукавиця', **qağan**, **çomaq** (> укр. **чумак**, див. [Бушаков 1997]). Чи не завоював хан Батий Русь, аби монголи запозичи-

ли у слов'ян слово **хаван(г)** ‘кабан’? Фінський музичний інструмент **kantele** також від слов'ян! Половецькі антропоніми *Кайга, Кобяк, Кобан, Колчак, Чилбук* у руських літописах Р. М. Козлова реконструює як слов'янські! Ім'я молдавського боярського роду ногайського походження *Кантемір* (тюрк. **qan** ‘кров’, **temir** ‘залізо’) тлумачиться як ***Кълтомір** (‘Той, хто колотить світ’? – це один князь *Гатило*), ім'я варяга *Аскольд* (*Аскольдъ, Осколдъ*) – праслов'янське ***А-скьлдъ**. Фінські племена *чудь* (< праслов'яни ***Сьлдъ**) – це групи, які відокремились від решти східних слов'ян, аби уникнути християнізації, але ж пор. саамське (норв.) **čutte, čudde**, саам. (швец.) **čute, čude** та саам. (кольське) **čutte, čut** – у саамських казках назва ворогів, які пригноблювали саамів (в евенків **чулугды** ‘плем'я ворогів-людожерів’, *фолькл. чулурэ* ‘плем'я західних ворогів-металургів’). Антропонім рос. *Чаадай, Чаадаев* (< праслов. ***Сьлдајь** у Р. М. Козлової) насправді має тюркомонгольське походження, пор. ім'я сина Чингізхана *Чагатай*. Діалектне рос. **чалдон** ‘корінний житель Сибіру’ явно походить з монгольських мов, пор. монг. **шалдан(г)** ‘голий, роздягнений’. Етнізм *калмик* (< праслов. ***кълмукъ**) походить і не від тюрк. **qalmaq** ‘залишатися’, як пояснює тюркська народна етимологія, а з монгольських мов, пор. монг. **халимаг** ‘калмик’ та **холомог** ‘змішаний’, від **холих** ‘змішувати, домішувати’ [Дарбакова 1970] (згадаймо етнізм *булгар* та тюркський етнографічний термін *qurama* ‘збірний, складений’, ‘об'єднання представників різних родів’). Кипчаки в результаті фонетичних маніпуляцій (праслов. ***кьлсакъ** > ***кьлчакъ** > ***кьвчакъ** > ***кьпчак** / **кипчак**) перетворюються у слов'ян, котрі, за безпідставним припущенням Р. М. Козлової, були ісламізовані (хоча половці не були мусульманами) чи лишилися язичниками і боролися разом із тюркськими народами проти християнської Русі. Такі от ренегати ті чудь та половці! Прабатьківщина кипчаків – Західна Монголія, де й тепер мешкають їхні нащадки казахи, а етнізм *qırcaq* має достовірну тюркську етимологію (див. [Кляшторный 1986]). Гідронім *Таконда* у Криму (< праслов. ***Та-кьлда** у Р. М. Козлової) можна пояснити з кримськорумейської мови як «Коротка, маленька (річка)»: рум. **та** – артикль + **кундос**, -ды, -до (новогр. **κοντός**) ‘короткий, маленький’.

Методика Р. М. Козлової – спершу штучно конструювати слов'янські етимологічні корені з деривативами та континуанта-

ми, а потім залучати до них співзвучну різномовну апеллятивну й онімну лексику – є хибною й неприйнятною. За такою моделлю О. П. Карпенко також від і.-є. *(s)kel- утворила слов'янські континуанти ***сьпра** та ***сьпа**, з яких відповідно пояснила укр. **чбпа** ‘лопатка, поставлена під кутом до ручки, для вибирання солі із соляних озер’, засвідчене у словнику Б. Грінченка з позначкою *Херсонська губернія*, та діалектні рос. **челба**, **чулба** ‘дерев'яна розмішувальна ложка’ [Карпенко 2001, 30]. Либонь, відпала потреба переглядати словники, в яких зустрілися б наступні лексеми: крим.-татар. **чолпу** ‘ополоник, черпак’, ног. **шолпы** ‘шумівка (велика ложка)’, кримськоурумське **чолпу** ‘друшляк з лози, шумівка’, кримськорумейське **чулпу** ‘дерев'яний друшляк для вареників’ (за свідченням Парасковії Кирилівни Шпак (Хараджа), яка народилася 1929 року і живе в Саргані, його плели з лози), карач.-балкар. **чолпу** ‘ківш, черпак, ополоник’, осет. **цолпи** ‘ківш, черпак, ополоник’, кумик. **чолпу** ‘друшляк’, чечен. (аккінський діалект) **чилпа** ‘шумівка’, башк. **сулпы** ‘шумівка (з комишу або тальника)’, ‘кісник (жіноча прикраса у вигляді срібної узорчастої підвіски з монетами і вставками з кольорових каменів)’, ‘черпак (для збирання бджіл, що роються)’, татар. **чулпы** ‘кісна прикраса з монет’, чув. **җапала** ‘ополоник, розливальна ложка (великих розмірів)’, діалектне ‘ложка’, туркм. **чолпы** ‘черпалка, черпак, сплетений з лози друшляк’, тур. **çolpu** ‘ківш, черпак, ополоник’, казах. **шолпы** ‘плетений ківш, ситечко’, ‘шнурки з монетами на кінцях, що вплітаються в коси’, кирг. **чолпу** ‘великий дерев'яний черпак, великий дерев'яний ополоник’, ‘срібні прикраси, що підвішуються до жіночої коси’, каракалп. **шолпы** ‘шумівка’, чагат. **çolpu** ‘дерев'яний сітчаний фільтр, цідилка, ополоник з комишу’. Наведені тюркські терміни не мають достовірної етимології, див. [Өхтмәтъянов 2001, 239]. Спроба ж відшукати відповідні лексеми в монгольських мовах виявилася марною: монг. **шүүр** ‘сито, решето для проціджування’, **шанага(н)** ‘ківш, ополоник’, **шүүр шанага** ‘шумівка’, калм. **шүр шаңһ** ‘шумівка’, сюди ж запозичене з монгольської якут. **сүүр** ‘дерев'яне сито, яким виловлюють з ополонки дрібний лід’. Тюрк. **чолпу** / **чолпы**, ймовірно, походить від перс. [челоу-сафі] – перс. [челоу], афг. [чалáв, чіла́в] ‘рисова каша’, ‘фільтр, цідилка’, афг. [сáфэй ~ сáпэй] ‘цідилка, ситечко, фільтр, друшляк’, від (араб. >) перс. [саф], афг. [саф ~ сап] ‘чистий’, пор. араб. [misfāt] ‘фільтр, сито, друшляк’, від [sfw]

‘бути чистим’. В тюркських мовах [-сафі] мало б вимовлятися [-сапы], пор. туркм. і кирг. сап ‘чистий’. В результаті тюркської народної етимології перс. [челоу-сафі] (або відповідне согдійське слово) було пов’язане із звуконаслідуванням тюрк. чолп ‘шльоп’ і перетворилося у чолпу / чолпы.

І знову Р. М. Козлова стверджує, що вся прибалтійська гідронімія є первісно слов’янською, але зазнала фонетичних трансформацій з боку мов балтів (латишів та литовців), які не є аборигенами берегів Балтійського моря. Простір від Уралу на сході до Данії на заході, від Каспія, Азовського та Чорного морів на півдні до Льодовитого океану на півночі – це єдиний ономастичний (гідронімічний) слов’янський континуум. Ці безпідставні висновки наведені в рецензії В. П. Шульгача, котрий надзвичайно високо оцінює витвір Р. М. Козлової: «Ця книга належить до тих наукових звершень, які будуть достойно оцінені в найближчому майбутньому. Без сумніву, вона стане настільною книгою багатьох поколінь спеціалістів у галузі ономастики та етимології» [Шульгач 2008, 278].

Стаття Р. М. Козлової «О сормах, сарматах, Сарматских горах» присвячена «ономастичній та апелятивній мікросистемі *Sьrm- / *sьrm- – внутрішньо організованій сукупності взаємопов’язаних одиниць, упорядкованій фонетично і словотвірно» [Козлова 2004 б, 244]. До цієї мікросистеми потрапили численні різномовні оніми й апелятиви з усієї території колишньої Російської імперії, від Прибалтики до Кавказу, Середньої Азії та Амуру, а також Німеччини та Балкан. Не забутий і Крим: річки *Самарли* та *Самарчик* [Словник гідронімів України, 485]. Навівши чуваські географічні імена (джерело *Сирма*, яри *Ял-Сирма*, *Торг-Сьрма*, *Хазар-Сирмы*, річки *Ой-Сирма*, *Уть-Сирма*, *Оба-Сирма*, *Сот-Сирма*, *Азюм-Сирма*, *Орла-Сирма*, *Їавалсьрма*), Р. М. Козлова зауважує, що ці слов’янські (?) назви адаптовані чувашами «з допомогою приєднання апелятивів та різного роду детермінантів», а чуваський гідрографічний термін **сьрма** ‘яр’, ‘річка’ виводить з волзького рос. **сарма**, **сьрма** > **сирма** [Козлова 2004 б, 245, 249]. Термін **сьрма** утворений від дієслова чув. **сьыр-** ‘розмивати (про воду)’, пор. тур. **irmak** ‘велика ріка’ [Федотов 1996, II, 156]. До гнізда *Sьrm- / *sьrm- підійшли б будь-які різномовні лексеми зі звукорядами **с-р-м**, **ш-р-м**, **ц-р-м** та **с-м-р**, **ш-м-р** (метатеза), чому б ще й шумерів не вважати слов’янами! Імена боспорських

царів та етнонім *сармати*, якому присвячені сторінки 262–269, уведені до кола продовжень праслов. ***Sьrmatь**: «Таким чином, ми зможемо просліджувати зміну етнонімів для позначення одного й того ж народу: скіфи = сармати = слов'яни». Тоді виникає питання, а яким же чином прямі нащадки сарматів алани й осетини стали іраномовними. *Sarmatia* – багата **сормами** ‘мілинами, перекатами, підводними каменями (*про ріку*)’ країна, а *сармати* – це перевізники на ріках [Козлова 2004 б, 261]. Важко вигадати абсурднішу мотивацію номінації Північного Причорномор'я та етноніма *сармати*, котрі були скотарями-кочівниками. А чи не були сармати загадковими літописними *бродниками*? Та й легендарний засновник Києва був перевізником! Оскільки києм можна гатити по ворожих головах, маємо князя *Гатила*. Либонь українські повстанці озброювалися дрючками, чому й прозвалися *дейнеками* – тур. **değnek** ‘палиця’.

Р. М. Козловій відомі праці А. К. Матвеева і його школи, праці Санкт-петербурзьких, петрозаводських тощо дослідників фінського мовного субстрату на півночі Росії (М. П. Керт, І. І. Муллонен, О. І. Попов, Є. М. Пospelов), але вчена вважає не тільки субстратні, а й сучасні фінські, естонські, карельські, вепські та саамські географічні назви слов'янськими за походженням, адаптованими носіями відповідних мов шляхом «додавання апелативів, що називають певні географічні об'єкти, до слов'янського (руського) власного імені» [Козлова 2004 а, 95]. Вона схвально поставилась до слов'янської етимології назви вепського селища *Шелтозеро* (*Šoutjar'v*), запропонованої О. І. Лїадї [Там само, 99–100], але залучати, крім *Шелтозеро*, до праслов'янського гнізда ***Sьlt**- ще ойконім *Saltholm* в Данії, *Saltfjord* в Норвегії, назву долини *Salt* у Швеції вже занадто, оскільки дан., норв., швец. **salt** значить ‘сіль’. Заперечимо деякі випадки ослов'янення Р. М. Козловою географічних назв: ріка *Канаваєки* в Карелії < рос. *Канава* + *єки*, але фін. **kanava** ‘канал, канава’, **joki** ‘ріка’; ручай в Карелії *Pagastoja* < рос. *Погост* + *оја*, але фін. **poğosta** ‘погост; волость; село’, ‘погост (*цвинтар*)’, **oja** ‘ручай’; озеро *Русті-ярви* в Карелії < рос. *Кресть-озеро*, але фін. **risti** ‘хрест’, **järvi** ‘озеро’; озеро *Лейбь-ярв* на Кольському півострові < давньорус. **ōeháú**, але саам. **leip**, фін. **leipä** ‘хліб’ (пор. гот. **hlaifs** (**hlaibs**), ісл. **hleifur**, нім. **Leib**, англ. **loaf** ‘хлібина’); *Левиниemi* (рос. *Хлев-наволок*) – карел. **леви** < рос. **хлев** < давньорус. **ōeháú**, але фін. **läävä** ‘хлів’; місто *Валгьярве* та ріка *Валгейги* в

Естонії < праслов. ***Vьlga** + ест. järve та + ест. jõgi, але ест. **valge** ‘білий’; озеро *Варпаярви* в Карелії < праслов. ***Вьгра** + ярви, але фін. **varpa** ‘прут, лоза’; озера **Пмаjärvi** у Фінляндії та **Пмаjärv** в Естонії < праслов. ***Вьлмь**, ***Вьлма** + järvi, järv, але фін. **ilma** ‘повітря’, ест. **ilm**, **-a** ‘погода’; вісім озер *Кортіярви* в Карелії < праслов. ***Кьгрь**, ***Кьгра**, але фін. **korpi** ‘глухий ліс’; річка *Кортиєки* в Карелії < ***Кьрть**, але фін. **korte** ‘хвощ’; озеро *Койта-ярви* та річка *Койта-єки* в Карелії < рос. *Койта*, що відображає солодкозвучність (л < j) < праслов. ***Кьлть**, ***Кьлта**, але фін. **koite** ‘зоря’; річка *Сойтин-єки* та озеро *Сойтин-ярви* в Карелії < ***Сьлтинь**, але фін. **soitin** ‘музичний інструмент’. Розглянуті приклади яскраво демонструють упереджений підхід вченої до гідронімії Естонії та Карелії. Праслов’янам Р. М. Козлова дарує ще Приуралля та Західний Сибір: «Руські гідроніми на території мансі освоювались шляхом приєднання до них апелятива **я** ‘ріка’» [Там само, 101].

Р. М. Козлова сповідує у всіх своїх роботах саме те, проти чого застеріг А. І. Туркін: «... примусове пояснення всієї топонімії на тій чи іншій території на базі функціонуючої мови створює умови для появи упередженості й щедро плодить «кабінетні» етимології. Фактично в топонімії майже завжди представлені субстратні географічні назви, і це стосується усіх без виключення територій, на яких нині мешкає як фіно-угорське (уральське), так і російське (слов’янське) населення. Якщо це не буде враховуватись, то призведе до хаосу у вивченні топонімії будь-якої території» [Туркін 1991, 60].

Походження потамоніма *Волга* бентежить допитливі уми вже більше століття. Намагається етимологізувати назву величної ріки на слов’янському, звісно, матеріалі і Р. М. Козлова [Козлова 2005]. Зважаючи на те, що верхня частина басейну Волги вписується в ареал дьяковської археологічної культури, що належить поволзьким фінам (див. [Финно-угри и балты в эпоху средневековья]), потамонім *Волга* і лімнонім *Волго* слушно пояснювати з мов мері, муроми, мешери, пор. ест. **valge** і фін. **valkea** ‘білий’, потамонім *Белая Воложка* (нині *Белая*, башк. *Aq İdel* – **aq** білий, **İdel** ‘Волга’, **iđel** ‘велика ріка’). Сама Р. М. Козлова наводить такі гідроніми: озеро *Валг* на Шунзі, ріка *Вальга* в басейні Пів. Двіни, ріка *Валгейгы* ‘Біла ріка’ в Естонії («слов. *Валга*, асимільована з допомогою апелятива *йгы* ‘ріка’»), ріка *Вельга* й озеро *Вялгозеро* в Тихвінському повіті (пор. *Белозеро*), ріка *Вельга* в Тверсько-

му повіті, болото *Вельги* у Білозер'ї, ріка *Вельга* в басейні Істри. Упередженість авторки не дозволяє біле назвати білим. Українські, російські, білоруські гідроніми, утворені від запозиченого з тюркських мов апелятива **таволга** (рослина *Spiraea*), чомусь стають префіксальними дериватами ***Та-вълга**, ***Та-вълга** від **вълга** з і.-е. гнізда **welg-** 'сирий, вологий, мокрий' [Козлова 2005, 88–89]. Невже вологість і сирість є характерними ознаками Волги, котрі відрізняють її від інших річок? Наводяться географічні імена, утворені від антропоніма *Ольга*, але пояснюються як такі, що втратили анлаутний **V-** через його «неенергійну артикулярність» [Там само, 89–90]. Зауважимо, що самі по собі терміни *неенергійна артикулярність*, *солодкозвучність*, *абсорпція*, *адаптація*, *трансформація*, *еволюція* тощо не містять у собі ніякої доказової сили. Розглядаються континуанти основи ***Vъlg-** зі зміною плавного в дентальний перед задньоязиковим (л > н), з абсорпцією плавного, тобто без -л-, префіксальні деривати із ***Се-**, ***Si-**, ***Та-**, із втратою анлаутного **V-**, з опорними -n-, -s-, -š- у суфіксах, тобто всілякі лексеми зі звукорядом **-l-g-**, а саме численні фінські гідроніми, а також балтійські й тюркські, які характеризуються як «асимільовані карелами чи литовцями», «тюркізовані» (ойконім *Ингалы* в Омській області), «адаптовані латишами, вепсами, чувашами, комі», «освоєні литовцями граматично» [Там само, 86, 87, 89, 92, 94, 97]. Татар. **елга**, башк. **йылга**, якут. **элгэ** 'ріка', 'глибока ріка з високими й крутими берегами' у Р. М. Козлової «продовжують фонетично трансформовані російські **вълга**, **вылга**» [Там само, 88], які, до речі, відсутні у Макса Фасмера, бо є тюркізмами в певних російських говірках. Невже невтямки, що цей географічний термін, представлений в усіх тюркських мовах [Этимологический словарь тюркских языков, 36–38] (сюди ж монг. **жалга** 'яр'), не міг бути запозичений з російської?

У статті «Східнослов. *Орна*, *Ирна* (етимологічний коментар)» представлено черговий архетип ***Vъrpa** з континуантами, утвореними різною реалізацією сонанта -r-, та континуанти з опірними -n- і -l- та з -x- / -š- у суфіксах. Знову карели асимілюють руське *Варна* у *Варнаярви*, азербайджанці тюркізують рос. *Арна* в *Арпачай* та *Арпа-гель* «з допомогою номенклатурних термінів *чай* 'ріка', *гель* 'озеро'» [Козлова 2007 а, 134]. Писати слід *гэль* (**göl**), а ячмінь (**арпа**) в Азербайджані, без сумніву, вирощували аби годувати ним коней! Не погоджусь, що вилучена із «Словника

гідронімів України» назва (укр.!) *Арпат* румейського колись селища походить від абстрактного ***Въграць** (> **Върпатъ* > **Варпат*) [Там само, 139], пор. хоча б рум. **арпадъы** ‘ячмінний’, від **арпа** ‘ячмінь’ < тюрк. **агра** (у Криму теж були коні).

Із статті «Континуанти праслов. **Dьlt-* (східнослов. *Долмати*, південнослов. *Dalmati*)» дізнаємось, що (рос.) *сладкозвучие* – це перехід **л** > **ј**, що на Русі у XII ст. діяв етнос *Долмати*, ім’я котрого походить від його вождя Долмата, тому балканське плем’я *Dalmatae* повинно вважатись не іллірійцями, а слов’янами, що *сармати* – «збірне ім’я предків слов’ян» [Козлова 2007 б]. Р. М. Козлова цитує Никонівський літопис під 6667 (1159) рік [ПСРЛ, IX, 219]: «... из Берендѣи, и съ Коуи и з Долматы, и съ Торкы, и съ Печенѣги...», але в Іпатіївському літописі у свідченні під 6667 роком дані про похід Мстислава Ізяславовича на великого князя Ізяслава Давидовича *Долмати* відсутні (див. [Літопис руський, 273–274]). І не зрозуміло, яка потреба етимологізувати на праслов’янському рівні російське ім’я *Далмат* ~ *Долмат*, саме від якого утворені прізвища й, відповідно, численні ойконіми, якщо воно і франц. *Dalmace* походять від латинського *Dalmatius* мешканець Далматії, області на східному узбережжі Адріатики’?

Стаття «*Дардавои* і *Дардавіа* у світлі слов’янських даних. Реконструкція мікросистеми **Dьrd-*» знову свідчить про пристрась Р. М. Козлової до коренів із сонантами **-l-** та **-r-** [Козлова 2008]. Реконструюється мікросистема ***dьrd-** з п’ятифонемною реалізацією вихідного кореневого **-ьr-** < **-r-** та фонетичними трансформаціями, спричиненими метатезами, з **-n-** інфікованими континуантами та консонантами **-l-**, **-s-**, **-š-**, **-j-** в суфіксах. Звісно, що слов’янами постають іллірійці чи фракійці *Дардавои*; літописні варяги *Дір* (у Р. М. Козлової – *Дирдъ*) та *Аскольд*; аланська назва кримської Феодосії – *Ардавда*, що має достовірну іранську етимологію; (знову – укр.!) гідронім *Дордоба* (тюрк. **dört oba** ‘чотири кургани’); притока Терека *Дурдур* на Кавказі, що має звуконаслідувальну природу (пор.: цей водоспад *Дур-Дур* у Півн. Осетії і водоспад *Джурджур* у Криму, колодязь *Чур-Чуру* в Туркменістані, місцевість (вірм.) *Гургура* ‘Гуркіт’, де Євфрат тече у вузькій кам’яній ущелині); півострів (рос.!) *Дарджá* у Каспійському морі (туркм. **дарджа** значить ‘вузенький’, від **дар** ‘вузький’); іранська провінція *Джурджан* (це лише арабська передача її перської назви **ĪağrG** [**gorgan**], оскільки в літературній арабській мові відсут-

ня фонема **g**). Вчена щиро здивована: «Любопытна форма правителя Руси *ад-Дир*, возможно, это ошибочная передача исходного *ал-Дир*» [Там само, 85]. Невдогад їй, що арабський артикль завжди пишеться **'al-**, а читаться перед **d-** як **'ad-**!

А завершується стаття так: «Вполне возможно, что это (*Дарджа* і *Джурджан*. – В. Б.) и были восточные прикаспийские пределы того славянского государства, которое было названо *ад-Дир*. В этом случае вполне реальной воспринимается информация *al-Mas'udi* о том, что по Каспийскому морю, которое он назвал Русским, никто, кроме русских, не плавает» [Там само, 96–97]. Проголошено слов'янську державу *ад-Дир* аж до Каспію, хоча у часи Діра то були руси-варяги, аж ніяк не «русские»!

Називаючи у статті рос. діал. **друд** ‘чаклун’ та **друда** ‘чаклунка’ [Там само 89], Р. М. Козлова чомусь забула про друїдів Британських островів та дардські народи Гіндукушу, завдяки яким рубежі міфічної слов'янської держави можна було значно розширити.

В останній відомій мені зі псевдоетимологічної епопеї публікації Р. М. Козлової «Сарматська антропонімія: *Babai*» ім'я *Babai* сарматського царя, згаданого лише готським істориком Йорданом (VI ст.), стає праслов'янським антропонімом ***Babajь** і знаходить підтримку в апелятивах рос. **бабай** ‘фантастична істота, якою лякають дітей’, укр. **бабай** ‘домовик; дід, яким лякають дітей’, котрі вважаються запозиченими з тюркських мов, але з чим авторка категорично незгодна. Загляньмо у словники, де знайдемо: татар. **бабай** ‘дідусь; тесть; старик; дядько’, башк. **бабай** ‘старик, дід’, крим.-татар. **бабай** ‘батько, тато’, кирг. **бабай** ‘старик’, а ще татар. **мамай** ‘чудисько, яким лякають дітей’ та монг. **мам** ‘чорт’!

Чи не стоїть за епопеєю той *мам*, адже наруга в ній чиниться не лише над історією, етимологією та ономастикою, а над здоровим глуздом? Праслов'янські етимології Р. М. Козлової неслов'янських апелятивів та онімів (певно, слов'янських також) мало чим відрізняються від гумористичних етимологій популярного «толкователя слов» Михайла Задорнова. Із праслов'янських етимологічних гнізд з дериватами та континуантами етимологізується будь-що, незважаючи на мови, епохи та простори, чим ті гнізда нагадують горезвісні елементи **сал, бер, йон, раш** М. Я. Марра. Міфічний «слов'янський етнос» Р. М. Козлової постає новоявленими яфетидами академіка М. Я. Марра, тому її етимологічні одкровення не такі вже й невинні з огляду на тери-

торіальні претензії Росії до України та інших держав. Згадаймо пошуки Тмурокані Катериною II та О. І. Мусінім-Пушкіним і знахідку загадкового Тмуроканського каменя! Чим вони обернулися для народів Кавказу та Криму?!

А білоруське **дырдом** значить лише ‘абияк, як попало’ (див. [Козлова 2008, 88]).

ЛІТЕРАТУРА

Бушаков В. А. Бурлак, чумак: (Из истории слов и выражений) // **Русская речь.** 1997, 6.

Бушаков В. Дієслівні топоніми в тюркській топонімії Криму // **Наукові записки. Вип. 37. Серія: Філологічні науки (мовознавство)** / Кіровоградський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка. Кіровоград, 2001.

Вербич С. О. Карпатська оронімія в контексті слов'янської історії // **Студії з ономастики та етимології. 2005** / Інститут української мови НАН України. Київ, 2005.

Габорак М. М. Східнороманські мовні елементи в оронімії Івано-Франківщини // **Студії з ономастики та етимології. 2005** / Інститут української мови НАН України. Київ, 2005.

Дарбакова З. П. К этимологии этнонима *калмык* // **Этнонимы.** Москва, 1970.

Карпенко О. П. До етимології гідроніма *Ченга* // **Наукові записки. Вип. 37. Серія: Філологічні науки (мовознавство)** / Кіровоградський державний педагогічний університет ім. Володимира Винниченка. Кіровоград, 2001.

Карпенко Ю. О. Етнічна історія Українських Карпат за даними гідронімії та оронімії // **Студії з ономастики та етимології. 2005** / Інститут української мови НАН України. Київ, 2005.

Киргизско-русский словарь. Кн. I-II / Сост. К. К. Юдахин. Фрунзе, 1985.

Кляшторный С. Г. Кипчаки в рунических памятниках // **Turkologica. 1986: К 80-летию акад. А. Н. Кононова.** Ленинград, 1986.

Козлова Р. М. Про походження деяких оронімів карпатського ареалу // **Мовознавство, 1987, 2.**

Козлова Р. М. И.-е. *(s)kel- ‘гнуць, сгибать’ в славянской гидронимии. I // **Prace językoznawcze.** Katowice, 1988. Т. 14.

Козлова Р. М. До етимології імені *Аскольдъ* (*Аскольдъ*, *Оскольдъ*) // **Ономастика України першого тисячоліття нашої ери**. Київ, 1992.

Козлова Р. М. **Праславянское слово в генетическом гнезде: Структура праславянского слова** / Дисс. ... д-ра філол. наук. Гомель, 1991.

Козлова Р. М. **Структура праславянского слова. Праславянское слово в генетическом гнезде**. Гомель, 1997.

[Козлова Р. М.] До лінгвістичної інтерпретації деяких гідронімів басейну Дніпра // **Ономастика України та етногенез східних слов'ян** / Інститут української мови НАН України. Київ, 1998.

Козлова Р. М. Адаптація славянської ономастики фінно-угорськими етносами // **Актуальные вопросы славянской ономастики** / Матеріали II Міжнародної научної конференції «Славянська ономастика в ареальному, етимологічному і хронологічному аспектах» (11–12 листопада 2004 г.). Гомель, 2004 а.

Козлова Р. М. О Сормах, Сарматах, Сорматських горах // **Студії з ономастики та етимології. 2004** / Інститут української мови НАН України. Київ, 2004 б.

Козлова Р. М. Русск. *Волга* и родственные названия // **Студії з ономастики та етимології. 2005** / Інститут української мови НАН України. Київ, 2005.

Козлова Р. М. Восточнослав. *Орна*, *Ирна* (етимологічний коментарій) // **Студії з ономастики та етимології. 2007**. Київ, 2007 а.

Козлова Р. Континуанти праслав. *dьlm-* (восточнослав. *Долматы*, южнослав. *Dalmati*) // **Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 354–355. Слов'янська філологія**. Чернівці, 2007 б.

Козлова Р. М. *Дърдавои* и *Дардавіа* в свете славянских данных. Реконструкция микросистемы **Dьrd-* // **Студії з ономастики та етимології. 2008** / Інститут української мови НАН України. Київ, 2008.

Козлова Р. М. Сарматская антропонимия: *Babai* // **Studia Slavica. Вип. 9: Ономастика. Антропоніміка**. Ужгород, 2009.

Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ, 1989.

Мурзаев Э. М. **Словарь народных географических терминов**. Москва, 1984.

Мызников С. А. Русские говоры Обонежья. Ареально-этимологическое исследование лексики прибалтийско-финского происхождения. Санкт-Петербург, 2003.

Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва, 1990.

Отин Е. С. Топонимия приазовских греков. Историко-этимологический словарь географических названий. Изд. 2-е, испр. и доп. Донецк, 2002.

Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б». Москва, 1978.

Словник гідронімів України. Київ, 1979.

Список населенных мест по сведениям 1864 года. XLI. Таврическая губерния. Санкт-Петербург, 1865.

Туркин А. Еще раз о некоторых названиях в бассейне Выми // *Linguistica Uralica. XXVII.* 1991, 1.

Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. I–IV / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. Москва, 1986.

Федотов М. Р. Этимологический словарь чувашского языка. В 2-х т. Чебоксары, 1996.

Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Москва, 1987.

Шагиров А. К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков (П–І). Москва, 1977.

Шульгач В. П. Казлова Р. М. Беларуская і славянская гідранімія. Праславянскі фонд. Гомель, 2000. Т. I. 262 с. // *Студії з ономастики та етимології. 2003* / Інститут української мови НАН України. Київ, 2003.

Шульгач В. П. Казлова Р. М. Беларуская і славянская гідранімія. Праславянскі фонд. Гомель, 2002. Т. II. 264 с. // *Студії з ономастики та етимології. 2005* / Інститут української мови НАН України. Київ, 2005.

Шульгач В. П. Казлова Р. М. Славянская гідранімія. Праславянскі фонд. Гомель, 2002. Т. III. 361 с. // *Студії з ономастики та етимології. 2008* / Інститут української мови НАН України. Київ, 2008.

Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж», «Й». Москва, 1989.

Әхтәмәтъянов Р. Татар теленен кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. Казан, 2001.